

GYÖRFFY GYÖRGY

Egy krónikahely magyarázatához

Gerics József tanulmányában¹ beható vizsgálat alá vette a magyar krónikának *Tatun* nemzetségéről szóló helyét, melyről 1953-ban 3 oldalas cikkem jelent meg a Magyar Nyelvben.² Minthogy nézetével több ponton nem értek egyet, szükségesnek látszik, hogy újból foglalkozzam a kérdéssel, megnézve, hogy mi az, ami Gerics magyarázatából elfogadható, mi az ami feltehető, bár kétes, és mi az, amivel nem tudok egyetérteni.

A bővebb krónikákban a vitatott hely a következőképpen hangzik: *Tradunt quidam istos tres fratres filios fuisse Vazul ducis ex quadam puella de genere Tatun et non de vero thoro ortos esse, et ob hanc coniunctionem illos de Tatun nobilitatem accepisse. Falsum pro certo est et pessime enarratum. Absque hoc namque sunt nobiles, quia isti filii sunt Calvi Ladizlai, qui uxorem de Ruthenia dicitur accepisse, ex qua tres isti fratres generantur.*³

Ezt a forráshelyet a fordítók (Szabó Károly, Madzsar Imre, Váczy Péter, e sorok írója és Geréb László) egyöntetűen úgy értelmezték, hogy az *illos* mutatónévmást az *istos tres fratres*re vonatkoztatták.⁴

Kézai némileg módosított szöveget ad: *Quidam autem istos fratres ex duce Wazul progenitos asseverant ex quadam virgine de genere Tatun, non de vero thoro oriundos, et pro tali missitalia illos de Tatun nobilitatem invenisse. Frivolum pro certo est et pessime enarratum. Absque hoc namque nobiles sunt et de Scitia oriundi, quia isti sunt filii Zarladislai.*⁵

Kézai ugyanazon fordítói (Szabó Károly és Madzsar Imre) a világosabban fogalmazott szövegben az *illos* mutatónévmást nem a *fratres*-re, hanem a *de genere Tatun*-ra vonatkoztatták, ami a szövegnek más értelmet ad: nem a hercegek, hanem a *Tatun* nembeliek szereztek nemességet Vazul és a *Tatun* nembeli leány házasságából.⁶

¹ Történelmi Szemle 1966 1—23. l.

² 49 (1953) 109—111. l.

³ SRH. I. köt. 344. l. A *Domanovszky* kiadása szerint a *Sambucus* kódexben jelzett változat ténylegesen nincs meg; a kéziratban (Orsz. Széch. Kt. Cod. Lat. 405, fol. 26 r) egy kihagyott mondatrészt a másoló a lap alján toldott be.

⁴ *Toldy F.—Szabó K.*: Marci Chronica de Gestis Hungarorum. Pestini, 1867. II. rész XLVII. l.; *Madzsar I.*: A Bécsi Képes Krónika. (Szemelvények.) Budapest, év. nélkül, 14. l.; *Váczy P.*: A Vazul-hagyomány. Levéltári Közl. 18—19 (1940—41) 334. l.; *Györffy Gy.*: i. h.; *Geréb L.*: Kálti Márk krónikája a magyarok tetteiről. 1959. Monumenta Hungarica III. köt. 116. l.; Képes Krónika. Bpest, 1964. 113. l.

⁵ SRH. I. köt. 178. l.

⁶ *Szabó K.*: Kézai Simon mester magyar krónikája. Pest. 1862. 68. l.; *Madzsar I.*: Kézai Simon magyar krónikája. Bpest, 1901. 49. l. Ugyanígy értelmezte *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig (röviden: M. nemz.). Bpest. 1901. III/I. 79. l.

Gerics érdeme, hogy a bővebb krónikákban és Kézainál található jövevény-névsorban felfigyelt egy sajátos szóhasználatra: az *illi de Sambuk*, *illi de Bolugi* kifejezésekre, melyekben az *illi* a jövevényekre vonatkozik, és ezzel valószínűsítette, hogy a bővebb krónikák szövegében ugyanaz az értelmezés helyénvaló, ami Kézai szövegéből kiolvasható.

Gerics értelmezésével több látszólagos ellentmondás megoldódik, egy viszont keletkezik; az utolsó mondatban ugyanis a nemeseket Tatun nembelieknek tekintve magyarázatra szorul, hogy itt miért okolja meg a krónikaíró nemességüket azzal, hogy a három Árpád-fi Szár László fia, mikor előtte az Árpád-házi Vazullal való rokonság nemességadó szerepét tagadta. E tekintetben talán a Kézai-féle szöveg segít a megoldáshoz. Ez azt fűzi a nemességükről mondotakhoz, hogy Szkitiából erednek. Feltehető, hogy a Szkitiára utaló mondatrész kiesett a bővebb szövegből és az eredetibb szöveg a nemességet nem Szár László fiaival indokolta, hanem a szittyia eredettel.

Hogy ez a vitatkozó jellegű rész mikor keletkezett, arra nézve biztos fogódzópontunk van. Az V. István-kori folytató — nézetünk szerint Ákos mester⁷ — és Kézai élt a sajátos *illi de* szóhasználattal, Ákos volt az, aki a genealógiai célzatú advenanévsort összeállította és másutt is ő állította az ősgesta szövegével vitázva, hogy az Ákos, Bor és Aba nemzetség Szkitiából ered.⁸

Ugyanakkor, amikor Gerics az *illi de Tatun* és *illi de Sambuk*-féle szerkesztés azonosságára és értelmi egyezésére rámutatott, az *illi de* kifejezésnek a *genus* „nemzetség” szóval való értelmi azonosításában nem járt el kellő óvatossággal. Igaz ugyan, hogy a fenti krónikaidézetben, melyben a XIII. századi krónikaíró a XI. századi gestairó adatával vitatkozik, a két kifejezés egyértelműnek tűnik fel, de a XIII. századi krónikás szóhasználatának vizsgálata meggyőző arról, hogy a nemzetségnév nem azonosítható minden további nélkül az *illi de* kifejezéssel jelölt családnévvel.

A XIII. századi krónikaszerkesztő a hét vezér és Szkitiából bejött magyar nemesség ismertetése után felsorolja a nyugatról bejött jövevény nemeseket és családjaikat. (Kézai ugyanezt a felsorolást némileg átalakítva könyve végére teszi.) E felsorolásban találhatók egyrészt névszerint ismert jövevényektől származó nemzetségek (pl. *Hedrici generatio*, *generationes Ratoldi*, *Hermani generatio*),⁹ másrészt olyan jövevény nemes családok, amelyeket valamely faluról neveztek. Ezek: *Illi vero de Sambuk*;¹⁰ Kézai változatában: *illi de Bobocha*, aminek megfelel a krónikákban: *eorum vero qui dicuntur de Bobocha*.¹¹ Világos, hogy itt nemesi birtokról való kezdetleges családelnevezéssel állunk szemben, aminek a fordítása: „a Zsámbékiak”¹² és „a Babócsaiak”. Csak Kézainál fordul elő ez a két család: *illi de Bolugi* és *illorum qui de Lodan vocati sunt*,¹³ ezek ugyan-csak helynévről, a gömöri Balogról és a nyitrai Ludányról kapták nevüket. A XIII. századi oklevelek kezdetben csakugyan Balogiaknak és Ludányiaknak nevezték őket, de az előbbieket 1299-től, az utóbbiakat 1280 tájától elkezdték ne-

⁷ Györffy Gy.: Krónikáink és a magyar őstörténet. Bpest. 1948. 152—180. l.; Horváth J.: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bpest. 1954. 341—349. l.; Klaniczay T.: A magyar irodalom története. Bpest. 1964. I. köt. 83—85. l. Ákos mester működését behatóbban tárgyalom a sajtóra kész Budapest története I. kötetében.

⁸ SRH. I. köt. 292—293. l.

⁹ Uo. 296, 299, 300. l.

¹⁰ Uo. 190, 299. l.

¹¹ Uo. 188, 301. l.

¹² E családról ld. Györffy Gy.: Művészettört. Ért., 5 (1956), 280—281. l.

¹³ SRH. I. köt. 189, 190. l.

vüket előkelősíteni és *de genere Bolug, de genere Ludan* néven kezdenek szerepelni,¹⁴ sőt utóbb, 1323-ban a *de genere eiusdem Balogh* megjelöléssel névadó ősréleltáncának utalni.¹⁵ *Balog* azonban nem valami nemzetségsős neve volt; *Balog* falu ugyanis a *Balog folyóról* (>szlovák *Blh*) kapta nevét,¹⁶ a Balogiak beköltözött német őst vizstól *Altman*-nak nevezték.¹⁷

Mindebből kiderül, hogy az *illi de Tatun* nem fordítható 'Tátony nemzetiségnek'; a helyes fordítás: 'a Tátonyiak'.

Nehéz és olykor reménytelen feladat hárul a kutatóra, ha rekonstruálni akarja, hogy mi állhatott az elveszett ősgestában. Gerics — hangsúlyozva, hogy feltevésekről van szó — a következő elemeket tulajdonítja a régi gestának: a) Vazul felesége a Tátony nemzetségből (*de genere Tatun*) származott; b) Vazul gyermekei nem igazi házasságból (*non de vero thoro*) származtak; c) a Tátonyok nemességét a Vazullal való kapcsolatból szereztek.¹⁸

Mivhogy ezekhez a feltevésekhez Gerics további, messzebbmenő történeti következtetéseket fűz, és ezekkel javarészt nem értek egyet, szükségesnek tartom mindhárom ponttal részletesen foglalkozni.

a) Gerics szerint benn foglaltatott az ősgestában a *de genere Tatun* kifejezés, ami a Tátony nemesi nemzetség létének bizonyítéka.

Régóta tudott, hogy a nemesi nemzetség *de genere* megjelölésének korhatazó értéke van. Az 1000 és 1200 évek között egyetlen hiteles magyarországi oklevélben sem fordul elő a kifejezés; az 1200 körül író Anonymus gestájában merül fel és 1200-tól 1350-ig közel 1000 előfordulását tudnánk kimutatni.

Ennek a szóhasználatnak a „dívatja” nem véletlen, hanem pontos tükröződése egy társadalmi folyamatnak.

A nemesi nemzetségeknek más volt a birtokjoga, mint az adományos birtokosoknak. Ez a birtokjogi kettősség pedig Kálmán király I. törvénykönyvének 20. fejezetén alapul. Eszerint az István király által adott (vagy megerősített) birtok nem hármlik vissza a királyra, hanem a rokonság öröklí, míg későbbi királyok adománybirtokait fiúutód mellett csak testvér örökölheti; testvér nemlétében pedig visszazáll a királyra.¹⁹ A nemzetségi birtokjog alapja az I. István-kori birtokszerző őst lett, ezért a birtokszerző utódai többnyire István-kori őstük nevét *de genere* szóval tüntették fel saját nevük után (pl. *de genere Hunt Paznan stb.*)²⁰

Következik ebből, hogy a Kálmán I. törvénye (1099 k.) előtti időben *de genere* kifejezéssel jelölt nemesi nemzetségről beszélni anakronizmus. Egyetlen okleveles előfordulására jellemző, hogy az XIII. századi interpoláció révén került az oklevélszövegbe. Otho comes 1061-i oklevele eredetijének kiállítója *Otto Symigiensis civitatis comes* volt, míg az interpolált szövegben *Otho filius Gewr de genere Gewr, Simigiensis comitatus comes* áll.²¹

¹⁴ Wertner M.: A magyar nemzetségek. Temesvár, 1891. I. köt. 75, II. köt. 170. l.

¹⁵ Karácsenyi: i. m. I. köt. 174. l.; MTT. 9 (1861), 114 l.

¹⁶ Hazai okmánytár. Bpest. 1891. VIII. köt. 43, 44. l.; *Kniezsa I.*: Magyarország népe a XI. században, Szent István Emlékkönyv. Bpest. 1938. II. köt. 380. l.

¹⁷ SRH. I. köt. 189. l.

¹⁸ I. h.

¹⁹ Závodszy L.: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: A törvények szövege.) Bpest. 1904. 186. l.

²⁰ Györffy Gy.: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bpest. 1959. 14. l.

²¹ Kumoróvitz L. B.: A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből. Tanulmányok Budapest múltjából. 16 (1964) 44, 53. l.

A törvény kiadása utáni században már meglelt volna a jogi alap használatára, de nem volt meg a történeti szükségszerűség rá. A *de genere* használata szükségszerűen akkor jött divatba, amikor 1200 körül az uralkodó osztályban rövid idő alatt jelentős változás következett be; Imre, majd II. Endre király adományából királyi és várbirtokok tömege került új adománybirtokosok kezébe, akikkel szemben a nemzetségi jogú birtokosok *de genere* származásuk hangsúlyozásával védték birtokjogukat. Ez magyarázza, hogy a *de genere* használata 1200 után terjedt el.

Olyan kutatók, akik Anonymust II. Béla jegyzőjének vallják, szükségszerűen szembekerülnek ezzel a problémával, és a *de genere* kifejezés korai magyarországi használatának lehetőségére érveket hoztak fel,²² egykorú bizonyíték azonban nem került elő.

Gerics nagy apparátussal fogott a bizonyításhoz, bizonyítékot azonban ő sem tudott produkálni, anyagösszeállításának mégis megvan az az eredménye, hogy a kérdést árnyaltabban tudjuk megítélni.

Mindenekelőtt le szeretném szögezni, hogy az uralkodóház nemzetségéből való származtatás — akár a latinból ismert *de genere* szóval is — alkalmilag előfordulhatott mind a XI., mind a XII. században, már csak azért is, mert a Vazul-ág jogalapja a koronához a szent István neméből való származás volt. Ennek a szóhasználatnak azonban történetileg semmi köze nincs a nemesi nemzetségek jelölésére használt *de genere* kifejezéshez.

Gerics első példái az uralkodó nemzetséghez való tartozás esetei. II. Orbán pápa Kálmánhoz írt levelében a *generis tui primus* szóval hivatkozik I. Istvánra,²³ ez azonban nem magyar írásheliségi terméke és még formájában sem egyezik a *de genere* alakokkal. Krónikáink Péter-kori részében az *Endre, Bele et Leuente, qui de genere sancti Stephani regis progeniti erant* kitétel²⁴ ugyanide sorolható; emellett, hogy ez nem szóról szóra való átvétel az ősgestából, bizonyítja István király „szent” jelzője, s ezen az sem enyhít, hogy ez a mondat a „szent” szóval együtt bekerült a nagyobbik Gellért-legendába, amelynek vége a csodatételeket *ad tempora beati Ladislai regis* vezeti el, akit 1192-ben avattak szentté, majd 1381. évszámmal fejeződik be a kézirat.²⁵ Ugyancsak az Árpád-házhoz való tartozásra utalnak a krónikában László herceg szavai Vid ispán holtteste felett 1074-ben: . . . *quia de genere ducum non fuisti, cur ducatum volebas, nec de propagine, quare coronam optabas.*²⁶ Ez a mondat a Képes Krónika interpolációiban maradt fenn, olyan részben, amelyet Horváth J. és Gerics J. joggal tart Kálmán-korinak.

Nem ez a helyzet az *Opus filius Martini de genere Vecellini* (~*Wecellini*; *Vecelini*) névvel,²⁷ mely a bővebb krónikák XIII. századi szerkesztéséből ismert, ugyancsak 1074-i esemény leírásából. Itt ugyanis a *de genere Vecellini* a XIII. századi krónikáiról betoldása, az előzőekben ismertetett adatok alapján, XIII. századi névalakban.

Vecelinusról a Koppány leverését tárgyaló archaikus krónikarészben ol-

²² *Jakubovich E.*: P. mester (Adalékok az Anonymus kérdéshez). Klebelsberg Emlékkönyv. Bpest. 1925. 199. l.; *Csóka L.*: Ki volt Anonymus? Magyar Nyelv, 58 (1962) 93. l., hol a Bibliából idézett *de genere* adatokat olvashatjuk.

²³ Századok, 40 (1906) 407. l.

²⁴ SRH. I. köt. 336. l.

²⁵ SRH. II. köt. 501, 506. l.

²⁶ SRH. I. köt. 392. l.

²⁷ Uo. 385. l.

vashatunk *Vencilinum hospitem Alamanum genere* alakban,²⁸ majd származását a Kálmán korában élt Mártonig levezetve *Vencellinus* alakban.²⁹ A korai *Ven-* kezdetű névalakot őrzí magyar nyelvű formában *Vencsellő* helynevünk, mely már a százdi alapítólevélben (1067 körül) *Wensellew* alakban szerepel.³⁰

Az *Opus filius Martini* után írt *de genere Vecellini* származtatás nem egyéb, mint a fenti Mártonig vezetett genealógia továbbfűzése, és hogy ki volt a szerzője, elárulja a *Vecellinus* név. Ez ugyanis másutt a Krónikában csak az advenanévsorban — Ákos mester szerzeményében — jön elő nazális nélküli *Weccellinus* alakban.³¹ Oklevélben a név 1257-ben ugyancsak *Wechelinus* alakban jelentkezik.³² Nyelviileg ugyanazzal a kettőséggel állunk itt szemben, mint a Szvatopluk név kettős előfordulása esetében: a régi gestából eredő krónikarészben nazális *Sentepolug* ~ *Sentapolug* alakot találunk,³³ míg a XIII. századi krónikaszerkesztésben nazális nélküli *Zuatapolug* névalakot.³⁴ Ha a *de genere Vecellini* a Kálmán-kori gestából származna, ugyanúgy *Vencilinus*-féle névalakot találunk benne, mint az onnan származó részekben.

A fentiek ismeretében több mint kétes megítéléssel illethetjük a Képes Krónika interpolációiban 1099-i események leírásában említett alábbi megjelöléseket: *comitem Euzem de genere Almasi*, *Moynolth de genere Acus* és *Tyodor de genere Symad*,³⁵ hiszen a szöveg számos másolaton, átdolgozáson ment át, amíg 1358 után elnyerte mai alakját, és a nemzetségek között olyan is van — az *Almasi* —, amely már a helynevekből képzett családnevekkel állítható egy sorba. De ha kétségünk indokolatlan volna, Gerics érvelése szempontjából ez már akkor is tárgyaltan. A krónikának ez a fejezete 1109 után készült, az után, hogy Kálmán király meghozta a nemzetségi birtoklást szabályozó törvényét, amely utóbb a nemesi *de genere* származásjelölés divatját szülte.

Hogyan értékelhetjük a fentiek ismeretében a *de genere Tatun* kitétel?

Ha ez benn volt a XI. századi gestában, nem jelenthetett nemesi nemzetséget, mert ez a társadalmi réteg *de genere* megjelölésével együtt utóbb alakult ki. A régi gestában a *de genere* kifejezésnek csakis olyan használata igazolható, mint amilyennel a régi gesta XI. századi elbeszéléseiben találkozunk: az uralkodó, vagy uralkodótárs nemzetségéből való származtatás. A *Tatun* név egy *de genere* összetételben csak mint uralkodó méltóságnéve lehet korszerű: „a *tatun* nemzetségből” való származás, ami nem jelenti szükségszerűen, hogy a leszármazott a *tatun* egyenes utóda, mint ahogy Könyves Kálmán sem volt az első király egyenes leszármazotta. Minthogy *tatun* uralkodói méltóságnévet a magyar és török régiségben nem ismerünk,³⁶ komoly megfontolást érdemel a Magyar Nyelvben közzétett magyarázatom, mely szerint e névben a *catun* (ejtsd: *katun*) uralkodói méltóságnév rejlik, amely Mandzsuriától Bulgáriáig minden török és török kultúrájú népnél a *kagán* első feleségének a címe. Hogy a krónikában

²⁸ Uo. 313. l.

²⁹ Uo. 314. l.

³⁰ *Wenzel G.*: Árpád-kori új okmánytár. Pest. 1860—, I. köt. 25. l.

³¹ SRH. I. köt. 189. 296. l. E krónikahelyet *Pauler Gy.* (A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Bpest. 1899, II. 606. l.) a XIII. század végére datálja, míg *Horváth J.* (i. m. 333—337. l.) az 1109 utáni évekre teszi. Későbbi interpolációk azonban a Kálmán-kori gestát is tárkitják, mint pl. a „szent” László esodáit tárgyaló részek (SRH. I. köt. 368—369. l.).

³² *Wenzel*, i. m. XI. köt. 438. l.

³³ SRH. I. köt. 391. 418. l.

³⁴ Uo. 165, 288—290. l.

³⁵ Uo. 424, 449. l.

³⁶ Nem gondolhatunk az avar *tulun*-ra történelmi és nyelvi nehézségek miatt, sem a török eredetű magyar *tühütüm* „hercegem” címre.

tatun nevének képe mennyire közeláll a *catun* név írásmódjához, elég egy pillantást vetni a Képes Krónika új facsimile kiadásának 30v. lapján a II. hasáb 7 sorában álló névre.

Ha ez a magyarázat ilyen formában helyt áll, akkor Vazul egy olyan nőtől nemzett három fiat, aki a *katun* „uralkodónő” nemzetségéből származik. annak vérrokona.

Felmerül a gondolat, hogy kit címezhettek a XI. század elején Magyarországon katunnak.

Említett cikkemben ezt a nevet a magyarországi törökségben kerestem. Bizonyára élt a szó a X. században törökül beszélő erdélyi Gyulák³⁷ nyelvében és ők alighanem Saroltot mondták az utolsó katunnak. Magyarul azonban az uralkodó feleségét iráni jövevényszóval *asszony*-nak (<*ahsin*) nevezték, és mivel a krónikáíró magyar nyelvű volt, a méltóságnevet magyar néven, de még inkább latinul jelölte volna. Ha pedig Saroltról lett volna szó, más módon megfogalmazott személynéves megjelölést adott volna.

A magyar gestákban szerepel a katun férje, a kagán is *Kean* néven. Anonymus és a krónikák egyező szóhasználatából megállapítható, hogy ez a bolgár kagán, azaz cár méltóságneve volt. Pl. István király 1015-i hadjárata leírásában *Kean dux Bulgarorum et Sclavorum* szerepel.³⁸ Gestáink nem is ismerik egyetlen bolgár cár nevét sem, csak *Kean* címmel emlegetik őket. Feltehető, hogy a magyar forrás *katun*-ja a bolgár *kean* feleségét jelölte, és Vazul a bolgár cárné vérrokonától nemzette a három fiút. Vazul bolgár kapcsolatait a *Vazul* név eredete teszi különösen valószínűvé. A *Vazul* személynév a görög *Βασίλειος* szláv *Vaszili* alakjából ered³⁹ és átadó nyilván az a nyelv, amelynek földjéről Anonymus a *Wazul* kaput feljegyezte:⁴⁰ a bolgár. Vazul bizonyára szent Vazul nevét nyerte a keresztségben és a bolgár rítusú kereszténységet vette fel. Vazul születésének időpontját Vajay Sz. a 976 körüli évekre teszi,⁴¹ tehát megkeresztelésére felnőtt korában kerülhetett sor, amikor asszonyt szerzett magának, feltevésünk szerint valamelyik bolgár keán feleségének nemzetségéből, családjából.

Hogy a régi gesta esetünkben tényleg a *genus* szót és a *de genere* kifejezést használta-e, vagy ezt csak a szöveget átalakító XIII. századi író helyettesítette be egy rokon értelmű kifejezés (pl. *de cognatione catun*) helyébe, az méltán megfontolandó. Gericis ugyan kételkedik abban, hogy a genealogizáló V. István-kori folytató leírhatta a *de genere* kifejezést, de ennek az állításnak ugyanannyi a történeti jogosultsága, mint amannak, mely szerint a gestaíró a XI. század derekán *de genere* szóval nemesi genust jelölt Magyarországon.

b) A krónika szerint forrásában az állott, hogy a három herceg nem igazi házasságból, *non de vero thoro* származott.

A kutatások során nem került elő ennek a latin kifejezésnek pontos megfelelője, amelyből biztosan el lehetett volna dönteni, hogy mit értett a gestaíró rajta. Gericis három lehetőséget vet fel: 1. keresztény és pogány közti házasság minősítéséről van szó; 2. ágyas (*concupina*) viszonyról van szó; 3. olyan együttélésről van szó, amelyet elismertek, de törvényes házasságnak nem minősítettek.

³⁷ *Németh Gy.*: A honfoglaló magyarság kialakulása. Bpest. 1930. 297. l.

³⁸ SRH. I. köt. 315. l.

³⁹ *Melich J.*: Nyelvtud. Közl., XXXIII. 332. l.; *Jakubovich E.*: Magyar Nyelv, 23 (1927) 236. l. és itt irodalom.

⁴⁰ SRH I. köt. 86. l.

⁴¹ Grossfürst Geysa von Ungarn; Familie und Verwandtschaft. Südost-Forschungen, 21 (1962). 69. l.

A kérdést eldöntené, ha igaz volna Váczy Péternek az a feltevése, hogy a XV. századi Johannes de Utino 1458-ig vezetett rövid királylajstroma, melyben az olvasható, hogy Vazul három fiát ágyastól (*ex concubina*) nemzette, a régi gestából származik.⁴² Ezt a feltevést azonban nem tartjuk valószínűnek. Az ismert királylajstromok, így a váradi és zágrábi rövid krónika, Vazultól eredeztetik a három herceget,⁴³ s ha a XV. századi szerző elővette a bővebb krónikák valamelyik változatát, a Vazul neve mellett talált *non de vero thoro* viszony alapján a régi gesta tanulmányozása nélkül is odaírhatta, hogy *concupina*-tól származott a három fiú. Gerics a concubinatus XI. századi elterjedtségének igazolására felhossa a Gellért-legendából az Ajtony hét feleségéről (*uxores*) mondottakat, valamint a krónikából az I. Endre ágyasától (*concupina*) született fiáról írottakat és Utino adataihoz a következő megjegyzést teszi: „Ennek a hírnök az értékelésénél ki kell emelnünk azt a körülményt, hogy a XI. századi magyarországi egyházi felfogás a királyi család tagjainál és a legelőkelőbb személyeknél a többnejűséget — vagy talán a feleség mellett ágyasok tartását — legalább a század első felében még tűrte.” Úgy vélem, hogy az egyház türelme e tekintetben nem szakadt meg a XI. század közepén, és „a királyi család tagjainál és a legelőkelőbb személyeknél” az egyház tovább is elnéző volt. A királyok és legelőkelőbb személyek ágyasainak felsorolását megelőzve legyen elegendő a dubnici krónikából Róbert Károly történetére hivatkoznom, ahol az olvasható, hogy 1318-ban a királynak Csepel-szigeti ágyasától Kálmán nevű fia született: *Eodem anno rex habuit de concubina sua, quam acceperat de magna insula Danubii, filium quem appellavit Colomanum*; ezt a híradást pedig Mügelin azzal toldja meg, hogy a király az ágyasától született fiúból győri püspököt csinált: *in demselben iar hat der kunig einen sun pey seiner ammen und nande den Coloman und macht in pischhoff tzu Rab*.⁴⁴

Az egyház által nagyon is elnézett királyi concubinatus XIV. századi példája arra mutat, hogy e tekintetben korszakokra való leszűkítést tenni nem lehet.

Gerics beható elemzést nyújt a XI. századvégi és XII. századeleji zsinatok végzései alapján a papi concubinatus fokozatos tilalmazásáról, vizsgálja ennek a viszonyoknak mibenlétét és széleskörű hazai elterjedtségére következtet. Ehhez kapcsolódva áttekintést ad a római jogtól a germán jogig terjedően a concubinatus és egy ezzel rokon nem törvényes együttélés jogi megítéléséről.

Bármennyire is terjedelmes ez az áttekintés, az előtárt adatok sora a kérdés eldöntéséhez nem járul hozzá. Ennek két okát látom. Egyrészt az uralkodók házassági rendje csaknem minden társadalomban eltért a köznép házassági szokásaitól, s a keresztény társadalmakban is a névleg egyetemes érvényű törvények és zsinati határozatok idevonatkozó döntései a trón árnyékában érvényüket veszítették. Másrészt az áttekintés nem világítja meg a házasság és ágyasság intézményét Kelet-Európában, sem a nomádoknál, sem a nomádokat körülvevő orosz, bolgár, bizánci, és kaukázusi világban, ami hozzásegítené a magyar viszonyok megértéséhez mind a pogányságból a kereszténységbe átvezető időszakban, mind a XIII. században, amikor a vizsgált szöveg átalakítása megtörtént.

Hogy csak egy példát hozzak fel, Plano Carpini vázolja a nomád és keleti keresztény ágyasság intézményét 1245-ben írt jelentésében, ami annál értékesebb számunkra, mert egy, az egyházjogban jártas ember, Ákos mester kortársa,

⁴² *Florianus M.: Historiae Hungaricae fontes domestici III. köt. 267. l.; Váczy: i. h. 334. l.*

⁴³ *SRH. I. köt. 208. l.*

⁴⁴ *Uo. 490. l.*

nyilatkozik meg e kérdésről. A mongolokról ezt írja: „Az ágyastól (*concupina*) és a feleségtől (*uxor*) született fiú között különbség nincs, az apa hármelyiknek azt ad, amit akar. És ha heregi nemzetségből (*de genere ducum*) származik, ugyanúgy hereg az ágyastól született fiú is, mint a törvényes feleség (*uxoris legitime*) fia. Ha pedig egy tatár sok feleséget tart, mindegyik asszonynak megvan a maga sátra és háznője; a férfi egyik nap az egyikkel iszik, eszik és hál, a másik nap meg a másikkal. Egyik asszony azonban előbbrevaló a többinél, vele gyakrabban időzik a férj, mint a másikkal.” Az ortodox keresztény grúz viszonyokat világítja meg alábbi feljegyzése „... Grúzia királyának két fiával történt. Egyik a törvényes (*legitimus*) fiú volt, a másik törvénytelenül született (*adulterio natus*); ez utóbbit Dávidnak hívták, a törvényest meg Maliknak nevezték. Az apa országának egy részét a fattyúra (*filio adultere*) hagyta.” Mindketten elmentek Gűjük kánhoz igazságtételre, „... búsás ajándékokkal kedveskedtek a kánnak, kivált a törvényes fiú, aki magának követelte vissza a földet, amit apja Dávidra hagyott, mondván, hogy fattyú létére nem birtokolhatja. Dávid így felelt rá: »Igaz, apám ágyasának (*concupina*) vagyok a fia, mégis kérlek, szolgáltatassatok nekem igazságot a tatárok szokása szerint, akik nem tesznek különbséget a törvényes hitves s az ágyas fia között (*inter filios legitime ac ancille*)«. Ezen az alapon a törvényes fiú ellen hoztak ítéletet: alárendelték annak a Dávidnak, aki az idősebb volt, s aki az apja által neki hagyományozott földet békén és háborítatlanul birtokolhatta.”⁴⁵

Azt hiszem, ilyen adatok közelebb hozzák, hogy mit kell *concupina* alatt értenünk kelet-európai társadalmakban, és mi volt egy uralkodó ágyasától született fiú megítélése a korszakban.

c) Gerics szerint feltehető, hogy a XI. századi gestában szó volt „a Tatónyok nemességszerzéséről: *ob hanc coniunctionem illos de Tatum nobilitatem accepisse*”. Ezt pedig azzal támasztja alá, hogy a *nobilis* szó előfordul a bővebb krónikák XI. századot tárgyaló fejezeteiben és I. László dekrétumaiban. A *nobilis* pedig szerinte nem csak az előkelők rétegét jelentette, hanem volt „olyan *nobilis* is, akinek *substantia defuerit*”, azaz voltak szegény *nobilis*-ek, akiket az általa csak részben idézett törvény szerint fejük megnyírása és megvesszőzésük után a vásárokon lehetett körülvezetni.

E felfogással nem lehet egyetérteni.

Igaz, hogy a *nobilis* szó, és *nobilior* fokozása XI. századi forrásainkban előfordul, még a *nobilitas* is előfordulhatna, bár erre Gerics nem hoz példát, a *nobilitatem accipere*, azaz 'nemességet kapni' kifejezés XI. századi használatában azonban kételkedünk.

Hogy mit jelentett a *nobilis* a XI. században, az szent László III. dekrétumából elég világosan kiolvasható: *regis nuncius palam faciat omnibus, tam nobilibus, quam ignobilibus, imprimis episcopis, abbatibus, comitibus, postea vero minoribus*,⁴⁶ ahol is a *nobilis* alatt a püspökök, apátok és ispánok értendők, vagyis a társadalom felső rétege! Gerics fogalomtágítása a források szavainak merev, történetietlen értelmezéséből fakad. A kútfő Aba Sámuelről elmondja, hogy a főemberek (*principes*) és vitézek (*militēs*) a püspökök tanácsából összejöttek és királlyá választották Aba ispánt.⁴⁷ A *miles* a katonai kíséret tagját je-

⁴⁵ Napkelet felfedezése. Julianus, Plano Carpini és Rubruk útijelentései. Közreadja: Györffy Gy. Bpest. 1965. 68, 85. l. Gy. Ruitz Izabella fordítása; vö. Wyngaert A.: Sinica Franciscana. Ad Claras Aquas, 1929. I. köt. 49—50, 87—88. l. Az *ancilla* tkp. 'szolgáló, rabszolganő'.

⁴⁶ *Závodscky*: i. m. 173—174. l.

⁴⁷ SRH. I. köt. 324—325. l.

lentette; *miles*-ei voltak a királyon kívül az ispánoknak, püspököknek és apátoknak, sőt István király törvénye (I. 23) szerint a magánföldesuraknak is: *Volumus ut unusquisque senior suum habeat militem*.⁴⁸ Világos, hogy a királyválasztásra minden főember saját *miles*-civel, kísérő katonáival együtt vonult fel, akik hűbéruruk álláspontját képviselték. Ha tehát az elbeszélő forrás fejezetekkel később, Péter korából visszatekintve azt mondja, hogy az előkelők (*nobiles*) választották Abát királlyá, ebből nem következik szükségszerűen, hogy a *nobilis* fogalom kiterjesztendő az előkelőktől függő *miles*-ekre is.

Nem bizonyítja a *nobilis* és *miles* azonosságát a Gerics által felhozott másik példa, Szent László II. dekrétumának II. cikke sem, mely a következőképpen hangzik: *Si quis nobilium vel militum alterius nobilis domum invaserit et ibi pugnam fecerit et uxorem illius flagellaverit, si tantam substantiam habuerit, due partes eiusdem substantie pro reatu commisso dentur, tertia vero uxori filiisque suis remaneat. Si autem substantia defuerit, raso capite ligatus et flagellatus circa forum ducatur et sic vendatur, alii vero, qui cum illo erant liberi, reatum suum LV bizanciis redimant, servi vero eadem pena dampnentur, ut dominus eorum*.⁴⁹

A hatalmaskodást számtalan Árpád-kori leírás szerint általában egy birtokos vitézeivel (tisztjeivel) és szolgálival vagy jobbágyaival követte el, egy másik birtokos házára vagy falujára rontva; az esetek többségében azonban a birtokos úr nem is vett részt az akcióban, hanem vitézei (tisztjei, familiárisai) vezetésével szolgálai és jobbágyai.

Az első mondatban a hatalmaskodó nemesekről vagy vitézekről lévén szó, a vagyonekbezés nyilván a birtokos nemeseket sújtotta, a megnyírás, megvesszőzés és vásárokon való körülvezetés pedig a vagyontalan vitézeket.

Alig hiszem, hogy volna olyan feudális társadalom, amelyben *nobilis*-ek, akik egyik évben királyt választanak, a másik évben esetleg megkopasztva és megvesszőzve a vásári tömeg megszégyenítésének volnának kitéve.

A *nobilis*, aki hatalmaskodik és akinek birtokán hatalmaskodni lehet, nyilván feudális földesúr, akár világi, akár egyházi birtok jövedelmének élvezője.

Én is lehetségesnek tartom, hogy a régi gesta vitatott részében előfordult a *nobilis* szó, de a *nobilitatem accepisse* kifejezés XI. századi használatát nem látom igazoltnak, s hogy e mondat megfogalmazásában a XIII. századi krónikás kezének is része volt, azt bizonyítja a sajátos *illos de Tatum* kifejezés használata mellett krónikaíróink felfogása a nemességszerzés módjáról. Ákos mester a jövevénynévsor végén éppen a házasság révén való nemesség- és birtokszerzést ismerteti. Megemlítve, hogy sokféle nyugati és keleti népből jöttek jövevények, azt írja, hogy ámbár ezeknek nemzetsége nem ismeretes, különféle házassági kapcsolatok révén nemességet és szállásföldet nyertek (*quamvis illorum generatio nesciatur, per matrimoniorum diversorum contractus Vngaris inmixti nobilitatem pariter et descensum sunt adepti*). Kézai eltérő szemléletére jellemző, hogy e szöveget úgy változtatja meg, hogy a különféle népekből beköltözöttek szerinte a királyoknak és az ország egyéb urainak szolgálva hűbérbirtokot, majd nemességet kaptak (*qui servientes regibus vel caeteris regni dominis ex ipsis pheuda acquirendo nobilitatem processu temporis sunt adepti*).⁵⁰

Az ősgesta szövegének genealógus átformálója, Ákos mester, itt a XIII. századi Tatónyi családot azonosította a gestában említett névvel. A Somogy megyei Tátöny, másnéven Tátom (*Tathun ~ Tathum*) falu részben a zseliezsent-

⁴⁸ Závodszy: i. m. 148. l.; Györffy Gy.: Tanulmányok 28. l.

⁴⁹ Závodszy: i. m. 169. l.

⁵⁰ SRH. I. köt. 30–304, 192. l.

jakabi apátság birtoka volt, részben nemeseké, akiknek kiemelkedő tagja, Bogár István, 1305 előtt az óbudai királyi palota várnagya, Héder Henrik párt-híveként Károly király ellen harcolt.⁵¹ Óbudával való kapcsolatuk megelőzőleg onnan származhat, hogy Tátony falu szomszédos volt a margitszigeti apácák birtokaival; az apácák gondnoka pedig egy időben Ákos mester, óbudai prépost volt.⁵²

Az, hogy milyen családdal azonosította a krónikaíró a *Tatun*-nak olvasott nevet, történetileg érdektelen. Annál jelentősebb lenne a régi gesta adatának ismerete.

Ha feltesszük, hogy ebben volt valami utalás arra, hogy Vazul ágyasának rokonsága *nobilis* lett, ez nyilván feudális birtok elnyerését jelenti.

Látszólagos ellentmondás ezek után egy marad fenn.

Hogyan lehetséges az, hogy egy uralkodói sarj ágyasként kerül Vazul oldalára, rokonsága mégis oly szegény, hogy e kapcsolat révén kell *nobilis*-ek közé emelni?

Ha a leányt a bolgár katon rokonának tartjuk, ez a nehézség megoldódik. Vazul életében következett be a bolgár kaganátus összeomlása és megszűnése 338 éves fennállás után. II. Basileios bizánci császár, aki a „Bolgárölő” melléknevet érdemelte ki, két hosszú hadjáratban (996—1004 és 1014—1018) verte le a bolgár államot. Fokozatosan hódította meg az Adriáig terjedő birodalmat, szörnyű kegyetlenséggel torolva meg az ellenállást. Miután Sámuel, a „keán” 1014-ben meghalt, s az utódok egymást tették el láb alól, elérte, hogy 1019-ben mint triumphator vonult be Bizáncba. Kocsija előtt Mária, a fogoly cárnő (katun) és leányai haladtak.⁵³

A két évtizedes harc során igen sok bolgár menekülhetett Magyarországra. Az utat István király nővére mutatta, akit Sámuel cár fia, Gábel Radomir vett nőül, majd gyermekével együtt még a X. század végén eltaszított magától.⁵⁴ Magyarország 1015-ig, amikor István király II. Basileios szövetségeseként hadba vonult az utolsó „Keán” ellen,⁵⁵ igen sok bolgár menekültnek nyújthatott otthont. Bizonyára ezek adtak nevet a „bolgár” jelentésű *Nándor* — *Lándor* helyneveink egy részének. Adatok nélkül is valószínű, hogy a földönfutók között bojárok és hercegi sarjak is voltak, s akit ezek közül Vazul kegyeibe fogadott, annak a csillaga felemelkedett.

Vazul a pogány korban született és 1000-ben, kb. 24 éves korában már bizonyára nő vagy éppen többnejű volt. Az időbeli egyezés alapján új keresztény feleségével kapcsolatba hozható megkeresztelkedése és névválasztása. Ez a nomád erkölcs szerinti feleség azonban a keresztény erkölcs szerint ágyas volt. Fiait, mint IV. Lasa György grúz király az ágyasától született Dávidot, hercegeknek tekintette és országából is részeltette volna. Így tartotta ezt az iratlan nomád jog is, a legkeresztényebb István azonban a „nem igazi házasságból” születetteket törvénytelennek tekintette és kizárta az utódlásból.

Azt hiszem, hogy a régi gesta feltételezett tartalma egy ilyen magyarázattal jobban összhangba hozható a forrásokból nyerhető képpel.

⁵¹ Csánki D.: Magyarország tört. földr. II. köt. 650. l. *Par A.*, Századok 24 (1890) 219. l.

⁵² Uo. és Györffy Gy.: Krónikáink. 177. l.

⁵³ Vö. Jireček K.: Geschichte der Bulgaren. Prag, 1876. 193—200. l.

⁵⁴ Fehér Géza, Századok, 61 (1927) 13—16. l.; Moravcsik Gy.: Szent István Emlékkönyv. Bpest. 1938. I. köt. 412. l.; Györffy Gy., Studia Slavica, 5 (1959), 19. l.

⁵⁵ 1018-ra is datálható. Györffy Gy.: Zur Geschichte der Eroberung Ochrids durch Basileios II. Actes du XIIe Congrès International des Études Byzantines. Beograd, 1964. II. köt. 152. l.

ДЬ. ДЬЕРФИ

К РАЗЪЯСНЕНИЮ ЧАСТИ ОДНОЙ ХРОНИКИ

РЕЗЮМЕ

Составленная в XIII столетии Венгерская Хроника содержит полемическую часть, по которой мать трех князей — Эндре, Бела, Левенте — из XI века, из династии Арпадов *de genere Tatun et non de vero thoro ortos esse et ob hanc coniunctionem illos de Tatun nobilitatem accepisse*.

И. Герич справедливо указывает на то, что выражение *illos* относится не князям, а к семье *Tatun* (вернее) *de Tatun* но в то же время ему не удаётся доказать, что сказанные там дословно взяты из потерянной *Gesta Ungarorum*. 1. Семейное указание *de genere* в Венгрии распространяется после 1200 года, в XI веке она связана лишь с королевскими именами; 2. Отношения *non de vero thoro* лучше всего можно узнать из путешествия Плана Карпини; 3. С методами *nobilitatem accipere* подробно занимается Мастер Акош, летописец из XIII столетия.

По автору *Tatun* является опиской *catun*, означавшего должность; *Katun* у кочевников является первой женой кагана, хана. Поскольку венгерские хроники болгарского царя именуют *Kean* — каганом, *Catun* — болгарская царица и её родственница могла быть матерью трёх упомянутых князей.

GY. GYÖRFFY

CONTRIBUTION A L'EXPLICATION D'UN PASSAGE DE CHRONIQUE

RÉSUMÉ

Dans la Chronique Hongroise rédigée au XIIIe siècle nous trouvons un chapitre de caractère polémique, suivant lequel la mère des trois princes issus au XIe siècle de la maison des Arpad, André, Béla et Levente, *de genere Tatun et non de vero thoro ortos esse et ob hanc coniunctionem illos de Tatun nobilitatem accepisse*. J. Gerics souligne à juste titre que *illos* ne se réfère point aux princes, mais bien à la famille *Tatun* (plus correctement *de Tatun*); cependant il ne lui réussit pas de démontrer que ce que nous venons de citer provient littéralement des *Gesta Ungarorum* (XIe s.) perdus. 1. La désignation des familles nobiliaires *de genere* s'était répandue en Hongrie après 1200; au XIe siècle elle ne se présente qu'en connexion avec les noms de souverain. 2. C'est la description de voyage de Plan Carpin qui nous fournit les renseignements les plus certains sur le rapport *non de vero thoro*. 3. Quant aux différents moyens de *nobilitatem accipere* c'est maître Ákos, chroniqueur du XIIIe siècle, qui lui consacre une analyse fouillée. A en croire l'auteur *tatun* provient du nom de dignité *catun* qui est une faute de copie; chez les peuples nomades *catun* désigne la première femme du *qaghan* 'khan'. Étant donné que les chroniques hongroises désignent le tsar bulgare par le nom de *kean* 'khan', *catun* est la tsarine bulgare, dont la parente est selon toute probabilité la mère des trois princes en question.